

Božidar Jakšić, Beograd

Intelektualni prkos Milana Kangrge

Kakva je sudbina lijevo orijentiranog intelektualca koji je, kao mlad čovjek, prošao tragiku svjetskog rata, rigidnu staljinizaciju javnog života, dramatičan raspad jednog političkog sustava čiji je načelni kritičar bio u svom zreloom dobu, da bi u godinama dostojnim poštovanja proživio dramatičan raspad jedne i stvaranje nove, na nacionalnim zasadama zasnovane države – pitanje je na koje je teško dati jednoznačan odgovor. Životna priča Milana Kangrge, satkana od ozbiljnog filozofskog rada, predanosti profesorskom pozivu i lijevo orijentiranom javnom angažmanu,¹ koji je sablažnjavao i »socijalistički« i »nacionalistički« establishment »radikalnom kritikom svega postojećeg«, može biti jedan od odgovora. Bit će potrebno, za nadati se, još mnogo vremena da ta priča bude zaokružena. Dovoljno će, čini se, za početak biti nekoliko fragmenata da ta priča dobije svoje osnovne obrise.

Kangrgino »plivanje protiv struje«, njegov »intelektualni prkos« počeli su sada već davne 1948., člankom »O etici«, što ga je kao student objavio u *Studentskom listu*. Kako u tom trenutku još nije izbio sukob jugoslavenske Komunističke partije s Informbiroom, mladom je studentu Kangrgi oštro zamjereno što »ne spominje druga Staljina«!² Može se slobodno reći da je od tada Kangrga krenuo svojim putem intelektualnog prkosa političkim moćnicima i ideološkim goniteljima, »staljinističkim«, »samoupravnim«, nacionalističkim, šovinističkim i ustašoidnim. Neki njegovi članci, objavljeni sredinom pedesetih godina, snažna su potvrda te njegove orijentacije, posebno njegovo angažiranje u *Pogledima*, koje je po povratku iz Pariza pokrenuo Rudi Supek pedesetih, i *Našim temama*, ranih šezdesetih godina.³ Kangrga je, dakle, već sredinom pedesetih pripadao onome krugu lijevih intelektualaca koji su, postavivši pitanje »Zašto kod nas nema borbe mišljenja?«, centrima moći i partijskim ideolozima bili veoma sumnjivi, tako da je časopis *Pogledi* već krajem 1954. bio »ugašen«. Ako je časopis *Naše teme* bio sigurnosni ventil koji će nešto tolerantnijim stavom nova strujanja duha na određeni način »pacificirati«, Bledsko savjetovanje jugoslavenskih filozofa i sociologa u studenom 1960. godine značilo je otvoreni sukob s, u to vrijeme, dominantnom dogmatskom staljinističkom strujom.⁴ Filozofske

1

Kangrga se prisjeća da je, kao veoma mlad čovjek u tijeku Drugog svjetskog rata, po završetku časničke škole u Austriji, dobio karakteristiku: »Link orientiert, politisch verdächtig«, koja će ga pratiti do današnjih dana. Usp. Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001., str. 10.

2

Ovo je tek jedan detalj, ali i svjedočanstvo što ga kasniji kritičari Kangrginih stavova, prigovarajući mu implicitni ili otvoreni staljinizam ili bliskost sa stavovima jugoslavenske

komunističke nomenklature, svjesno ili nesvjesno previđaju.

3

Usp. na pr. Milan Kangrga, »Problemi ideologije«, *Pogledi*, Zagreb, br. 11/1953., str. 778–793; »Ideologija i istina«, *Naše teme*, Zagreb, br. 4–5/1957., str. 478–490. Oba su teksta kasnije pretiskana u Kangrginim *Odbranim djelima*, što govori o njihovoj mjestu u ukupnom opusu.

i novoosnovane sociološke katedre na jugoslavenskim sveučilištima privlače od tada sve veći broj mladih ljudi, a nekoliko stručnih filozofskih skupova i rad stručnih filozofskih i socioloških udruženja početkom šezdesetih godina izaziva pojačan oprez centara moći uz sve češće implicitne ili eksplicitne prijetnje. Pojava filozofskog časopisa *Praxis* u Zagrebu 1964., kao i *Korčulanske ljetne škole*, ma koliko svojom internacionalnom otvorenošću i komunikacijama doprinosili prestižu države, izazivaju sumnje moćnika koje će vrlo brzo prerastati u orkestrirane kampanje.⁵ Bilo je »pitanje časti« za veliki broj partijskih aparatčika dolaziti na zasjedanja *Škole*, podnositi svoja »izvješća« »tamo gdje treba« i naknadno sudjelovati u kampanjama i osudama.

U organizaciji stručnih simpozija, radu Jugoslavenskog udruženja za filozofiju, osnivanju *Praxisa* i *Korčulanske ljetne škole*, Milan Kangrga zauzima značajno mjesto. Taj njegov angažman nije proistjecao iz eventualne želje za »isticanjem« u javnosti, nego iz njegova osnovnog filozofskog uvjerenja razvijenog unutar relacije Hegel-Marx. U središtu Kangrginih razmatranja, naime, stoje čovjek, sloboda i problemi ljudskog dostojanstva. U traganju za odgovorom na osnovno pitanje Kantove filozofije – *Što je čovjek?* – Kangrga se obilato služi Hegelovim i Marxovim idejama, ali bi bilo krajnje pogrešno zaključiti da je njegov odgovor hegelijanski ili marksistički. Nije potrebna osobita analitička domišljatost da se iza tih ideja otkrije autentična Kangrgina misao o ljudskoj egzistenciji kao nečemu što čovjeku nije dano nego je *zadano*. Samim rađanjem ljudsko biće nije čovjek; ono to tek mora postati svojim nastojanjem da bude slobodno i da se izbori barem za minimum ljudskog dostojanstva. Čovjek je, po Kangrgi, zapravo biće koje svojim vlastitim djelom premošćuje i prevladava svoju ograničenost i nesavršenost. Rečeno »u ključu« egzistencijalističke filozofije, čovjek je, kao »povijesno-djelatno biće«, tek *projekt* jer stvara sebe kao čovjeka, dospijeva sebi kao čovjeku u onoj mjeri u kojoj se bori za istinu. U pojmu mišljenja impliciran je pojam slobode, a boriti se za istinu znači boriti se za slobodu. To je bila ona polazna osnova na kojoj je Milan Kangrga gradio svoj kritički stav u analizi društvenih procesa i iskazivao intelektualni prkos prema centrima političke moći.

Ako je kampanja protiv Petrovića i Kangrge 1966. bila samo preludij za ozbiljnije sukobe, nije trebalo dugo čekati da do tih sukoba i dođe. Val studentskih protesta zahvatio je i nastavnike i suradnike Sveučilišta, ljude koji su imali senzibilitet ljudskog dostojanstva i osjećanje samopoštovanja. Taj val nije mogao mimoći niti urednike *Praxisa*, prije svih Gaju Petrovića, Rudija Supeka i Milana Kangrgu. Studenti su bili ona strana koju su od prvog trenutka izabrali i podržali. Kako se od najstarijih vremena, barem od Sokrata, filozofi optužuju da »kvare omladinu«, a povijest se najčešće ponavlja kao farsa, Milan Kangrga i nekoliko njegovih kolega i studenata sa Sveučilišta su »brzo otkriveni« kao središnje figure protesta, kao oni koji »potiču studente na pobunu«, poslani su sucu za prekršaje i »prekršajno kažnjeni«. Nije bila u pitanju neka značajna kazna. Jednostavno je bilo izvršeno »markiranje protivnika«, koji će od tog vremena postati »pokretne mete« za bilo kojeg arivista željnog velike karijere ili male sinekure, svejedno.⁶ Posebno će ta tendencija biti izražena tijekom »hrvatskog proljeća«. ⁷ Politički režimi i državne granice od tada će se mijenjati, ali će »pokretne mete« političkih arivista i ideoloških gonitelja ostati iste. Tako će *Praxis* br. 3-4 za 1971. godinu biti privremeno zabranjen upravo zbog priloga Milana Kangrge, »Fenomenologija ideološko političkog nastupanja

jugoslavenske srednje klase⁴ i Zagorke Golubović, »Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost«, da bi u kratkom vremenskom periodu od tri-četiri godine i *Korčulanska ljetna škola* i *Praxis* bili onemogućeni i ukinuti.

Od tog je vremena prošlo tridesetak godina, a ostavština *Praxisa*, *Škole* i djelo Milana Kangrge i dalje traju. Nema ovdje potrebe baviti se raznim ideološkim goniteljima, titoovske ili posttitoovske nomenklature, te njihovim pokušajima osporavanja tog djela i njegova utjecaja u hrvatskoj i jugoslavenskoj kulturi. Oni pripadaju kulturnoj i političkoj arheologiji i danas malo koga zanimaju. Mnogi od tih kritičara veoma su brzo postali sluge novih gospodara i busaju se u prsa da su u vrijeme socijalizma bili osporavani.

Daleko je zanimljivije osvrnuti se na one pisce ili političare koji su u novonastalim nacionalnim državama raspirivali ne samo duh nacionalnog ponosa nego i međunacionalne, preciznije rečeno – međuetničke mržnje. Treba pritom imati u vidu da je i u samom *Praxisu*, kao i među onima koji su dolazili na *Korčulansku ljetnu školu*, bilo i onih koji su napuštali internacionalističke i humanističke pozicije, ali je većina članova redakcije, pa i suradnika ostala dosljedna svojim osnovnim uvjerenjima.⁵ Gajo Petrović, kao glavni i odgovorni urednik *Časopisa*, te Rudi Supek, kao predsjednik Upravnog odbora *Škole*, do kraja su života (1993.) ostali dosljedni u suprotstavljanju nacionalizmu.

Neka ovdje budu spomenuta neka od svjedočanstava o intelektualnom prkosu Milana Kangrge i njegovoj odlučnosti da i pred najmoćnijim vođama brani svoje, nažalost već umrle prijatelje koji se više sami nisu mogli braniti. To su također svjedočanstva o tomu do koje je mjere svoju »etiku slobode« Milan Kangrga živio u svakodnevnom životu.

4

Do tada neupitnim autoritetima dogmatskog staljinizma i tvrdim poklonicima teorije odraza, kao što su Dušan Nedeljković i Boris Zihlerl, suprotstavila se velika grupa jugoslavenskih filozofa i sociologa, prije svih Gajo Petrović, Rudi Supek, Milan Kangrga, Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Andrija Krešić, Ivan Focht, Vanja Sutlić i mnogi drugi. Mada su uživali veliku i neskrivenu podršku partijskog i državnog vrha, izraženu posebno u podršci beogradskom časopisu *Dijalektika*, zastupnici teorije odraza nikada se nisu oporavili od kritika što su ih dobili na Bledu.

5

Jedna je od tih kampanja svakako i oduzimanje nagrada »Božidar Adžija« urednicima *Praxisa*, Gaji Petroviću i Milanu Kangrgi 1966., na inicijativu u to vrijeme neupitnog komunističkog vode u Hrvatskoj – Vladimira Bakarića.

6

O tim zbivanjima Kangrga je ostavio svjedočanstvo u *Švercerima vlastitog života*. Usp. također zbornik *Dokumenti – Jun-lipanj, Praxis*, Zagreb, br. 1-2, 1969.

7

Predstavnicima tog pokreta u hrvatskom političkom i kulturnom životu bilo je relativno

jednostavno obračunati se s osnovnim postulatima službenog ideološkog aparata tzv. samoupravnog socijalizma, ali im je bilo daleko teže izaći na kraj s jednom orijentacijom koja u osnovi ima tezu da je socijalizam moguć samo na pretpostavkama visoko razvijenog građanskog društva. Zapravo, nositelji političke moći na Hrvatskoj i ideolozi »hrvatskog proljeća« iz nacionalističkih krugova u kulturi su veoma brzo našli zajednički jezik i zajednički praksisovce markirali kao glavne neprijatelje.

8

Ironijom sudbine, upravo su glavni ideolozi nastupanja srednje klase bili nositelj onog procesa koji je doveo do krvavih etničkih sukoba i nestanka srednje klase u svim novonastalim državama na tlu bivše Jugoslavije.

9

Tako je *Praxis* relativno rano (1966.) napustio Danilo Pejović, nesumnjivo relevantno ime hrvatske kulture. Iz nešto drukčijih razloga *Praxis* je napustio i Mladen Čaldarović, a suradnju su otkazali i neki drugi suradnici, kao što je profesor Univerziteta u Sarajevu, Rasim Muminović. Isključivosti, promjena uvjerenja, strah i lukrativni razlozi nisu neubičajeni niti u zrelijim kulturama od balkanskih.

Riječ je, prije svih, o njegovu kolegi i prijatelju Gaji Petroviću, koji je uljudno odbio ponudu *Nedeljne Borbe* iz 1990. da sudjeluje u razgovoru hrvatskih i srpskih intelektualaca »Um pred lavinom političkog barbarizma«, s obrazloženjem da se nije afirmirao »ni kao srpski ni kao hrvatski intelektualac« i da se ne smatra »kvalificiranim za sudjelovanje u tim razgovorima«. ¹⁰ U obimnom intervjuu *Novom forumu* 14. siječnja 1991., Petrović će izjaviti »Nacionalizam nas je doveo na ivicu građanskog rata« i protestirati protiv ukidanja »Trga žrtava fašizma« i preimenovanja u »Trg hrvatskih velikana«. ¹¹ Posebno je zanimljiva Petrovićeva ironično intonirana »ispovijest«, naslovljena samo jednom riječju »Priznajem«, koju je objavio u *Slobodnoj Dalmaciji*, neposredno nakon smrti svog prijatelja Rudija Šupeka, a samo četiri mjeseca prije vlastite. Tu Petrović »priznaje«: 1. da je kao filozof bio nedovoljno marksistički, zatim nemarksistički, antimarksistički, idealistički, apstraktnohumanistički, hajdegerovski, egzistencijalistički, nedijalektički, pozitivistički – da su mu poricali svaku filozofsku intenciju i relevantnost i da su njegovu djelatnost ocjenjivali politikantskom, ekstremističkom, lijevoradikalnom, građansko-liberalističkom, antisamoupravnom, destruktivnom, antisocijalističkom i antikomunističkom; 2. da su na osnovi Titova govora protiv praksisovaca osporavali njegov izbor za profesora; 3. da je bio jedan od osnivača Hrvatskog filozofskog društva koje je bilo neovisno i nije radilo ni po čijim »višim« direktivama i da su vlastodršci samo sanjali o tome da ga okrenu protiv *Praxisa* čiji je osnivač i glavni urednik bio i da je drzovito ustrajavao u praksisovštini; ¹² 4. da je podržavao svog mlađeg kolegu Žarka Puhovskog i da nikada u životu nije sreo Aleksandra Rankovića; ¹³ 5. da je imao intenzivne međunarodne komunikacije i da bi trebalo demaskirati sva sveučilišta i njihove filozofske odsjeke u svijetu koji su ga pozivali. Svoju »ispovijest« Gajo Petrović završava riječima:

»Uvjeren sam da će politički pometači naše filozofije uspješno obaviti i plemeniti zadatak rehabilitacije onih što se u civiliziranom svijetu nazivaju staljinističkim mračnjacima. Jer ti su mračnjaci puno prije naših današnjih lučonoša vidjeli pravu prirodu *Praxisa* i praksisovaca, pa za svoj poduhvat zaslužuju puno priznanje svojih današnjih učenika i sljedbenika. Tvrdi se da neki filozofski non-entiteti raskrinkavanjem filozofa i filozofije pokušavaju postići neke ružne filozofske ciljeve. Premalo znam o svemu tome da bih se toj tvrdnji mogao odmah pridružiti. Ali nije mi poznat ni jedan slučaj u povijesti filozofije da se netko afirmirao kao filozof političkim objeđivanjem i difamiranjem filozofa koji su se afirmirali svojim filozofskim radovima. Prema tome, politički pometači filozofije, najblaže rečeno, ne mogu težiti nikakvim filozofskim ciljevima. Za što se to oni zapravo bore – pitanje je koje sad ostavljam po strani.« ¹⁴

Gajo Petrović uživao je veliki ugled i kao izuzetan polemičar. Mnogi su se pribojavali Gajina oštrog pera ili čuvenog »kašljucanja« u usmenim raspravama. Stoga će mnogi, koji za njegova života nisu ni pomišljali stupiti s njime u polemiku, poslije njegove smrti nastojati da ga obaspu najapsurdnijim optužbama. Najdalje je u tome, kao što i jest red, otišao dr. Franjo Tuđman, predsjednik Hrvatske. U beskrajno dugom intervjuu za zagrebački *Globus* od 4. listopada 1996. godine, danom novinaru Darku Hude listu, najkрупnijim verzalom na dvije stranice biti će izvučeno:

»Kad sam se 1961. vratio u Zagreb, filozof Gajo Petrović kazao je: što taj Franjo Tuđman govori da je Hrvat kad znamo da je židovskoga podrijetla.« ¹⁵

Kako je Franjo Tuđman imao problema s optužbama za antisemitizam i nikako nije mogao ostvariti želju i posjetiti Izrael, njemu je ona vjerovatno izgledala toliko snažna da je izruči na jednu od rijetkih umnih glava što su ih Hrvatska i Jugoslavija imale! Tako je svim mogućim i nemogućim

optužbama vrhovnik hrvatskog nacionalizma »dodao« do tada jednu nečuvenu – za antisemitizam! Na ovaj nevjerovatni napad reagirao je kolega i prijatelj Gaje Petrovića, Milan Kangrga, pismom objavljenim također u *Globusu*.¹⁶ Svoje pismo Kangrga počinje riječima:

10

»Pismo Gaje Petrovića«, *Nedjeljna borba*, 1.–2. prosinca 1990. Tom će svom stavu Petrović dodati: »Najveća zasluga za sadašnje stanje srpsko-hrvatskih odnosa pripada, po mome mišljenju, rukovodstvima Saveza komunista i drugih političkih partija kojima su pozvani učesnici vašeg skupa pripadali ili pripadaju, pa taj skup i njegovi učesnici mogu znatno utjecati i na dalji razvoj srpsko-hrvatskih odnosa i na budućnost Jugoslavije.«

11

Gajo Petrović, »Nacionalizam nas je doveo na ivicu građanskog rata«, *Novi Forum*, 14. siječnja 1991. U jednoj zgradi na tom Trgu stanovao je Gajo Petrović. Naslov intervjua preuzet je iz slijedećeg dijela Petrovićeva intervjua: »Nije bez korijena u 'starom režimu' ni radikalni nacionalizam koji nas je doveo na ivicu građanskog rata. Već sam više puta govorio o tome kako su Tito i njegovi najbliži suradnici u interesu očuvanja svoje birokratske vlasti sredinom šezdesetih godina počeli 'odozgo' raspirivati nacionalne netrpeljivosti i nacionalne sukobe u Jugoslaviji. No 'novi režim' donio je svakako nešto 'kvalitativno novo': direktno rehabilitiranje fašizma, ustaštva, NDH i njihovih vođa, uključujući i najveće zločince, kao npr. Mile Budaka (koji je već počeo dobijati svoje ulice) i A. Pavelića, koji je u jednom zagrebačkom mjesecniku proglašen 'pravim hrvatskim liberalcem parlamentarno-opozicijskog tipa'.«

12

Gajo Petrović nastavlja: »Na Korčulanskoj ljetnoj školi – tijesno povezanoj s *Praxisom* – i u samom *Praxisu* intenzivno su sudjelovali veoma ugledni, pa čak neki i od najuglednijih zapadnoeuropskih i američkih filozofa najrazličitijih orijentacija (od neortodoksnih marksista preko fenomenologa do analitičkih filozofa), a u međunarodnim filozofskim publikacijama, pa čak i u dnevnoj štampi pisalo se o časopisu *Praxis* i o filozofima praksisovcima kao značajnoj pojavi međunarodnog filozofskog života. Samokritički priznajem da se toj međunarodnoj afirmaciji *Praxisa* nisam suprotstavljao, nego sam joj prema svojim mogućnostima pomagao.« *Nedjeljna Dalmacija*, 3. veljače 1993. godine.

13

Kako su se u nacionalističkom tisku u Hrvatskoj pojavljivale aluzije da su praksisovci bili bliski A. Rankoviću i da su se s njim skoro svakodnevno sastajali, Petrović izvlači ironičan zaključak da, po nacionalistima, on nikada nije ni bio praksisovac, jer se nikada nije sreo s »drugom Markom«.

14

Ibid., str. 21. Na »priznanje« Gaje Petrovića reagirao je Branimir Donat u *Nedjeljnoj Dalmaciji*, 24. veljače 1993. godine, u tekstu pod (vjerovatno redakcijskim) naslovom »Krvnik«, kao i tekstom uz naslov: »Praksisovci su od početka zagovarali, u odnosu na stanje u Jugoslaviji, onu poznatu metodu prema kojoj su sebe nudili u ljupkoj ulozi malo blažega krvnika, a ne onog staljinističkog, nedvosmišlenog u svojim nakanama i metodama...«. Donat, inače, prigovara Petroviću istjerivanju s katedre za filozofiju Vuk-Pavlovića u vrijeme kada je Petrović studirao u Lenjingu i ni u kakvom istjerivanju sigurno nije mogao sudjelovati. Petrovićevo priznanje Donat tumači »... kao rezultat opake ljudske zablude i opasnog političkog sljepila, a možda i recidiv onog dogmatizma koji se kao *virus* usadio u krvotok mladog intrasingentnog skojevca poučenog u tehnologiju boljševizma usred Lenjingrada« (str. 21). Da su u zatiranju utjecaja i tragova *Praxisa* i praksisovaca sva sredstva dozvoljena, dokazuje Donat uspoređujući počasni doktorat Sveučilišta u Upsali dodijeljen Rudiju Supeku s počasnim doktoratima što su ih jugoslavenska sveučilišta dodjeljivala Edvardu Kardelju i Džemalu Bijediću! Svoj prilog ovakvom stavu dala je i redakcija *Nedjeljne Dalmacije* koja je Donatov tekst grafički opremila ex librisom Mladena Stilinovića iz 1991., na kojemu pod znakom petokrake piše: »Naši filozofi koje svojim priznanjima gorljivo brani Gajo Petrović, a koji su počeli od ideje da moraju mijenjati svijet, doživjeli su sada strašan protuudarac od toga neumnog i neodgovornog svijeta koji se sam promijenio ne pitajući ih što oni o tome misle.« Treba zaista pogaziti sve ljudske obzire, pa o Gaji Petroviću pisati u članku pod naslovom »Krvnik«!

15

Darko Hudelist, »Globusov novi veliki ekskluziv: neautorizirana biografija dr. Franje Tuđmana«, *Globus*, 4. listopada 1996.

16

Milan Kangrga svjedoči da se Gajo Petrović u vrijeme o kojemu Tuđman govori nalazio na studijskom boravku u Sjedinjenim Američkim Državama. Kolege i prijatelji Gaje Petrovića objavili su zbornik *Zbilja i kritika – Posvećeno Gaji Petroviću* (Antibarbarus, Zagreb 2001., ur. Gvozden Flego), za koji je priloge dalo 36 autora (trinaest iz Hrvatske). Činjenica da je ta spomenica godinama »stajala« neobjavljena u ladicama jednog izdavača, kojeg su upravo praksisovci proslavili i koji je u međuvremenu svoju orijentaciju promijenio u rasističku, govori o poteškoćama s kojima su se članovi uredništva i G.

»Vi ste u šest godina svoje vladavine u Hrvatskoj izrekli dosta neutemeljenih stvari, pa je to često bilo teško slušati i čitati. Sada ste (...) sasvim izgubili mjeru... Reći ću vam: to je doslovno skandalozno! Već više od četiri i pol desetljeća Gaju Petrovića povlače po ovoj našoj provincijskoj baruštini, blateći ga na najodvratniji način, a sad se i Vi – nakon njegove smrti – priključujete tom pljuvanju po jednom od najboljih i najpoštenijih intelektualaca ove naše sredine.«¹⁷

Dr. Tuđman nije morao, Kangrgi je imao tko da piše. Bio je to Željko Krušelj, koji je i u prethodnom režimu obavljao istu funkciju, ali za druge naručitelje. On će praksisovce kao autiste optužiti da se nisu pridružili »novom tijeku hrvatske povijesti«, a prigovorit će im i ljevičarski sindrom nesjetljivosti na političke i životne realnosti. S iskustvom u napadima na praksisovce u prethodnom, titoističkom režimu, Krušelj daje kroki *Praxisove* povijesti u jednom pasusu, priznajući im da su bili »demokratskiji i neortodoksniji« od čelnika tog režima. Optužit će ih da su bili protivnici privredne reforme, da su bili kritičari srednje klase, kao i da je ljevičarska kritika 1968. zaustavila reformske zahvate. Oni su »pripomogli povećanju političkih sukoba, a i raspadu šestočlane federacije. Napokon, »zazirali su od pojma nacije«, »smatrajući je prevladanim oblikom društvenog organiziranja.«¹⁸

Do kojih granica, ako se o granicama uopće može govoriti, ide bezobzirnost u obračunu s praksisovcima pokazao je i Ivice Buljan, novinar zagrebačkog *Jutarnjeg lista*, u jednom od nastavaka feljtona »Milošević od Požarevca do Haaga«. Pod naslovom »Tko su ljudi koji su Slobi osigurali moć«, Buljan, u one »koji će kasnije s Miloševićem raditi na pokušaju uspostave velike Srbije kao Dobrica Ćosić, filozof Ljuba Tadić, Vojislav Šešelj, ali i ugledni intelektualci kao Rudi Supek, Gajo Petrović, Nebojša Popov te najpoznatiji jugoslavenski disident Milovan Đilas.«¹⁹ Na Buljanov tekst reagirao je Milan Kangrga u *Jutarnjem listu*, 13. srpnja 2001., pismom »Supek i Petrović su bili protiv svakog nacionalizma«, nazivajući napis »sramotnim« jer sadrži »notornu laž«, dok Buljana proglašava »lašcem i klevetnikom«. U odgovoru na istom mjestu, tiskanom masnim slovima, Buljan ističe da je napravio »jasnu distinkciju« između Supeka, Petrovića i Popova, za koje zna »da nisu imali veze s Miloševićem«, u odnosu na druge koje je spomenuo. Da *Jutarnji list* nije bio osobito spreman da tu laž tek tako demantira, pokazuje neuspjeh pokušaj Ante Lešaje da pozove Buljana na red, a list da objavi njegov demanti. Ni glavni urednik Wruss, ni njegova zamjenica Sanja Modrić, niti Tanja Rudež, urednica rubrike »Znanost«, nisu odgovorile ovom redovnom profesoru zagrebačkog sveučilišta. Naravno, Kangrgino pismo ipak nisu mogli prešutjeti, mada su ga objavili u skraćenom obliku.

Otpor erupciji nacionalizma i nacionalističkoj ideologiji »krvi i tla« do kraja je života dosljedno pružao i Rudi Supek, predsjednik upravnog odbora Korčulanske ljetne škole, tako da ga je jedan od nacionalističkih ideologa, Nedjeljko Kujundžić, nazvao »glavnim 'teoretičarem' antihrvatstva«. Supek se dosljedno suprotstavljao »dežurnim napadačima na *Praxis*«, ističući otvorenost i tolerantnost Časopisa i Škole,²⁰ a pojavu nacionalističkog populizma je ocijenio kao oblik učvršćivanja totalitarističke vlasti i usporedio je s metodama Hitlera i Mussolinija.²¹

Nedjeljko Kujundžić još se oštrije obrušio na *Praxis*, Gaju Petrovića (za ovu priliku prekrštenog u »Gavrilo«, jer Gajo ne zvuči dovoljno »srpski«) i Milana Kangrgu, povezavši ih s Rankovićem, velikosrpstvom i svetosavljem!

Pošto ih je optužio da su poslije pada Rankovića i dalje nastojali državnim udarom ostvariti ideju »velike Srbije«, Kujundžić izriče nevjerovatne optužbe koje se ne daju prepričati:

»Praksisovske ideje vodilje bile su: ukinuti republike, stvoriti jedinstven srpski prostor, uvesti diktaturu pod firmom 'integralnog samoupravljanja', a sve pod fintom približavanja Zapadu, kako bi se na tu udicu lakše uhvatili Slovenci i Hrvati. Da bi za taj model pridobili i Zapad, praksisovci otvaraju Korčulansku školu i na nju pozivaju prikladne filozofe i sociologe. Budući da sam imao sreću pratiti sve te seanse obmanjivanja javnosti, brzo sam uočio svetosavsku bit te rabote.«²²

Flego suočavali u svom poslu dok, napokon, u »Antibarbarusu« nisu našli korektnog izdavača. Prikaze Zbornika objavili su Zvonko Šundov u časopisu *Filozofska istraživanja* 83 (4/2001.), str. 805-808, Srećko Pulig u *Feral Tribuneu*, 16. veljače 2002., Dušan Žubrinić u listu za kulturna i društvena pitanja, *Zarez*, 17. siječnja 2002., Lino Veljak u beogradskom listu *Danas*, 2.-3. ožujka 2002. i Veselin Golubović u zagrebačkoj *Prosvjeti*, 15. lipnja 2002.

17

Kangrga ističe da praksisovci nisu bili opterećeni nacionalnom pripadnošću i poručuje Tudmanu da u svojim autobiografskim izmišljotinama ne stavlja u usta pokojnom Gaji Petroviću stavove koje on nikada ne bi mogao izgovoriti. On pita Tudmana: »Da li Vi ovakvim svojim izjavama želite, *post festum* i *post mortem* nekih ljudi, prikazati sebe kao nekog o komu su i filozofi reflektirali kao o relevantnoj osobi, čim ste se 1961. vratili u Zagreb, to ja ne znam. Ali vam moram poručiti: Vi ste za nas filozofe i sociologe u Zagrebu ne samo 1961. nego i kasnije, sve do 1989., bili i ostali doista potpuni anonimusi! U praksisovskom krugu Vaše ime nikada nije ni spomenuto, a kamo li da se o Vama bilo što razgovaralo. A i čemu? To bi bilo posve irelevantno u horizontu idejne borbe što smo je mi praksisovci javno i radikalno kritički vodili protiv tadašnjeg staljinističkog sistema i režima, u kojem ste Vi bili postali i bili politički podobni general JNA... Ne znam da li Vaša narcisoidnost ima genetsku osnovu, ili Vam je Vaša apsolutna vladavina u Hrvatskoj udarila u glavu, pa ste se dobrano izgubili, ali vas molim jedno: pustite na miru mrtve i žive filozofe praksisovske orijentacije, koji pod Vašom vlašću ionako ne mogu doći do riječi, jer su nasilno izbrisani iz javnog života ove naše 'demokratske Hrvatske'.« Milan Kangrga, »Dr Franji Tudmanu: Gajo Petrović nije mogao tvrditi da ste Vi Židov!« *Globus*, 11. listopada 1996., str. 62. (Beogradska *Politika* je 11. X 1996. *in extenso* prenijela Kangrgino pismo pod naslovom »Neistine o Gaji Petroviću«.) Da je riječ o grubom falsifikatu, Kangrginoj argumentaciji se može dodati još nešto relevantno – Gajo Petrović u svojim djelima ne upotrebljava termin »podrijetlo«.

18

Željko Krušelj, »Praksisovski autizam«, *Večernji list*, 14. listopada 1996., str. 4. Milan

Kangrga je u *Feral Tribuneu* ovaj članak tretirao kao maliciozni falsifikat. Vidi: *Feral Tribune*, 21. listopada 1996., str. 4.

19

Ivica Buljan, »Milošević od Požarevca do Haaga. Tko su ljudi koji su Slobi osigurali moć«, *Jutarnji list*, 6. srpnja 2001.

20

U intervjuu za zagrebački tjednik *Danas* 2. lipnja 1987., Supek je konstatirao: »Nisu to bile nikakve škole, nikakvo šablonizirano mišljenje... Nisu svi praksisovci bili radikalni... Ali o *Praxisu* se ne može govoriti kao o nekakvoj školi mišljenja ili isključivoj orijentaciji, jer je on uvijek bio koloplet različitih mišljenja, a u posljednje se vrijeme javljaju međusobne netrpeljivosti, što je, smatram, najviše rezultat naših općih nezdravih prilika. O *Praxisu* se može govoriti samo kao o reakciji na dogmatsko mišljenje i ta njegova otvorenost nipošto još nije potrošena.« (Str. 15-17.)

21

O tome je Rudi Supek govorio u nekoliko intervjuua 1989. godine: za osječki *TEN* sredinom 1989., za zagrebački *Start*, 14. listopada 1989., za sarajevski *Valter* 17. studenoga 1989. Tako je iz intervjuua za *Valter* redakcija posebno istaknula slijedeća mjesta: »Hitler i Gebels su deset godina govorili da svi mrze njemačku naciju, da postoji germanofobija, samo zato da bi ljudi mislili da su zbilja potlačeni... Populizam koji se u posljednje vrijeme javlja kod nas uopće nije spontan. To organiziraju grupe sa svojim plaćenim vodama i centrom iz kojeg se svim tim rukovodi... Imamo apsurdnu situaciju da postoje mnogi odbori za zaštitu ljudskih prava, a nijedan nije uputio zahtjev za ukidanje političke policije i da se objave njihovi tajni dosjei: to bi bila najbolja groteska i humor, koji bi naši građani mogli čitati.«

22

Nedjeljko Kujundžić, »Kangrgizam je anti-hrvatska ideologija«, *Vjesnik*, 18. ožujka 1995., str. 12-13. Vjerovatno je ista osoba u listu *Tomislav*, također ožujka 1995., str. 7, potpisana kao prof. dr. Nediljko Kujundžić, objavila tekst »Zadnji trzaji Jugosaura«, gdje će svoje optužbe protiv Kangrga ponoviti i proširiti ih na Dubravka Škiljana, koji se usuđuje tvrditi da su srpski i hrvatski isti jezik; Krešu Bezića koji se zalaže za građansku, a

Uvjeren da »Kujundžićevština neće biti hrvatska budućnost« i da je Kujundžić »hrvatska intelektualna sramota«, Milan Kangrga je odbio insinuuaciju o antihrvatstvu i istaknuo da govori

»... o našoj cjelokupnoj situaciji danas u Hrvatskoj i o politici stranke na vlasti (HDZ, prim. B. J.), za koju tvrdim i onda i sada da svojom politikom i Hrvatsku i hrvatski narod vodi u velike nevolje, mrak i bespuće. Govorio sam o onima kojima Hrvatska i hrvatski narod služi samo kao ideologijski paravan za pljačku onoga što je taj narod stvarao i privredivao pola stoljeća unatrag.«²³

Nisu svi filozofi i sociolozi išli tako daleko kao Kujundžić. Tako je, na primjer, Mislav Kukoč priznao *Praxisu* mjesto u hrvatskoj kulturi naglasivši njegov hrvatski karakter, ali će svoje kolege, praksisovce druge generacije optužiti za konvertitstvo, tvrdeći da su oni:

»... preko noći promijenili stranu, neobrazloženo odbacili svoj kolektivističko-egalitaristički marksistički svjetonazor i zamijenili ga njemu disparatnim varijantama liberalnog individualizma. Donekle zabavno izgleda to što sponzore svoje nove orijentacije nalaze u institucijama i zakladama s nekada odioznog im dekadentnog buržoaskog Zapada, pri čemu posebno upada u oči povezanost tih dojučerašnjih marksista s međunarodnim burzovnim mešetarom Georgeom Sorosom i njegovom zakladom 'Otvoreno društvo'...«²⁴

Nasuprot Kukoču, Jure Zovko odbija svaku pomisao da bi *Praxis* mogao biti dio filozofske baštine u Hrvatskoj, a praksisovce iz Srbije izravno povezuje s Miloševićevom politikom:

»*Praxis* je bio hrvatska filozofija kao što je JNA bila hrvatska vojska. Ona bi, dakle, trebala biti hrvatska samo zato što je djelovala na hrvatskome teritoriju. Sumnjam da su oni filozofi, bili su uglavnom teoretičari društvenog zbivanja, a kategorički su se izjašnjavali protiv demokracije. *Praxis* je kao pokret bio negacija filozofije. Naime, nositelji katedara na Odsjeku za filozofiju Filozofskoga fakulteta uporno su u svojim publikacijama negirali tradicionalne discipline, etiku, ontologiju i metafiziku kao ostatke građanskog društva.«²⁵

Tonovi što su ih artikulirali Kujundžić i Zovko bili su dominantni u recepciji *Praxisa* i Škole u posljednjem desetljeću dvadesetog vijeka u Hrvatskoj, ali bi bilo jednostrano reći da su bili jedini i da im se suprotstavljao samo Milan Kangrga. Tako je, na primjer, Branko Despot izjavio: »Hrvatska filozofija ne postoji«, s namjerom da naglasi da je nacionalno obilježje filozofije jednostavno nebitno.²⁶ Dvije godine prije Despota, Vinko Grgurev se u *Vjesniku* osvrće na pregled hrvatske filozofije koji je za knjigu *Moja Hrvatska* napisao Zlatko Posavac i prigovara autoru što filozofiju u Hrvatskoj poslije Drugoga svjetskog rata smješta u »mračni tunel«,²⁷ dok jedan od promotora Posavčeva zbornika *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, tada predsjednik Hrvatskog filozofskog društva, Mislav Ježić, prigovara praksisovcima da su zanimanje za hrvatsku filozofsku baštinu smatrali »padom u kontrarevoluciju.«²⁸

U posljednjem desetljeću dvadesetog vijeka u Hrvatskoj, naročito poslije smrti svojih prijatelja Gaje Petrovića i Rudija Supeka, dominaciji fašistoidne manire u politici i šovinističkog nacionalizma u javnom životu, dosljedno se suprotstavljao Milan Kangrga, nizom članaka i intervjuua, uglavnom u riječkom *Novom listu* i splitskom *Feral Tribuneu*, upuštajući se u oštre polemike sa starim i novim borcima protiv *Praxisa*. Obrat starih u nove moćnike i kritičare *Praxisa* Kangrga opisuje na slijedeći način:

»Perverzija je u nas u tome što su bivši ortodokсни staljinisti i partijci, koji su nesmiljeno uništavali sve oko sebe, danas kao preko noći postali 'veliki Hrvati'. Sadašnji članovi nove-stare partije pod imenom HDZ, opet pokušavaju i uspijevaju uništavati sve oko sebe za svoje

najbanalnije materijalne interese. Zato bi oni sami sebi za uho trebali zataknuti ceduljicu s napisom 'komunjara', da ih svijet prepozna!²⁹

ne nacionalnu državu; Mislava Ježića koji se usuđuje tvrditi da su Hrvati Slaveni, itd. Svoj tekst Kujundžić počinje riječima: »U okruženju partizanskog slavlja i pojave Z-4, boljševici (udbaši, kosovci, orijunaši, autonomasi, regionalisti, četnici, mimarijanci, gildaši) i svi YU-nostalgicari digoše glave iz svojih bunkera i po treći se put obrušile na Republiku Hrvatsku.« U istom stilu je i kraj: »Cijeli ovaj povratak na javnu scenu boljševika, četnika i ostalih ništitelja Hrvatske je zaista minoran i on predstavlja samo krik izumirućeg 50-godišnjeg dinosaura koji je otišao u povijesnu ropotarnicu točno o 200. obljetnici Francuske revolucije. Oni se zato dobro uklapaju u maškare u Feralovom panoptikumu voštanih figura. A oklevetani vitezovi Hercegovine, Zagore, Like i drugih hrvatskih krajeva ostaju vitezovi, branitelji i graditelji hrvatske države pod vodiljom svih Hrvata OMNE AD MAIOREM DEI ET CROATIAE GLORIAM (sve za slavu Boga i Hrvatske).« Inače, Kujundžić je studirao filozofiju na zagrebačkom sveučilištu, ali odbija i pomisao da mu je Milan Kangrga predavao etiku!

23

Milan Kangrga, »Kujundžićevština neće biti hrvatska budućnost«, *Vjesnik*, 25. ožujka 1995., str. 13. Ponavljajući tvrdnju »Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek«, svoj stav prema Hrvatskoj Kangrga obrazlaže na slijedeći način: »Konkretno pak – da to kažem sasvim otvoreno nakon ovog Kujundžićeva napada na mene – ja sam za hrvatsku filozofiju (i – duh!), a to znači i za Hrvatsku, dao više nego ne znam koliko Kujundžića i njemu sličnih, čije se hrvatstvo iscrpljuje samo verbalno napuhano, javnim busanjem u prsa, ili ovakvim razularenim denuncijantskim ispadima spram drugih ljudi, kojima on s visoka lijepi svoje 'hrvatsko-pravovjerne' etikete.«

24

Mislav Kukoč, filozof i sociolog, »Neki praksisovci preko noći postali liberalnim demokratama«, intervju za *Obzor*, 6. studenoga 1999., str. 34-35. Kukoč misli na Žarka Puhovskog, Linu Veljaka i Gvozdena Flegu. Oni još oprezniji izražavali su poštovanje za filozofski opus, ali ne i za praksisovsku kritiku nacionalizma. Tako Slavko Radeljić-Jakić u *Nedjeljnoj Dalmaciji* 26. travnja 1991. izražava poštovanje i prezir u isti mah: »Misaoni i znanstveni doprinosi Gaje Petrovića i Milana Kangrga poštujem, ali zato njihovu antinacionalnu političku poziciju prezirem.«

25

Jure Zovko, intervju za *Vjesnik* 7. prosinca 1997., »Napadaju me oni koji su napisali više knjiga nego što su ih sami pročitali«. Dr. Zovko je iz Širokog Brijega, preko Njemačke, stigao početkom devedesetih u Zagreb i vrlo brzo počeo uvoditi red u filozofskom

životu Hrvatske, postavši ne samo profesor na tri fakulteta nego i rukovoditelj istraživačkih projekata, član upravnih odbora i pomoćnik ministra znanosti i tehnologije. Riječki *Novi list* pisao je o njemu kao »znanstvenom tajkunu iz Širokog Brijega«. Ni drugi javni nastupi dr. Zovka ne razlikuju se po intonaciji. Na njegov intervju u *Nedjeljnoj Dalmaciji* od 10. veljače 1995., pod naslovom »Studiranje Hrvatske«, reagirao je Milan Kangrga, također u *Slobodnoj Dalmaciji*, 24. ožujka 1995., prilogom pod naslovom »Izmišljotine, dezinformacije, laži«, preporučivši Zovku kao pomoćniku ministra znanosti da se okane »hrvatske ideološke podobnosti«.

26

Branko Despot, »Udomiti se pri sebi«, intervju za *Vijenac*, br. 95/V, 17. srpnja 1997. Nije teško zamisliti kako su ovaj iskaz mogli doživjeti profesionalni »uređivači« filozofije kao nacionalne discipline.

27

Vinko Grgurev, »Je li filozofija bila u 'mračnom tunelu'?«, *Vjesnik*, 7. lipnja 1995., str. 14. Sa stanovišta kritičke analize kulturnih prilika karakterističan je slijedeći stav Grgureva: »Ugledni mislitelj Gajo Petrović češće je izvrgnut invektivama napuhanih skribenata nego što se njegova filozofija nastoji predočiti široj javnosti. Simptomatičan je za hrvatsku kulturu obrnut razmjer između svjetskog priznanja pojedinih hrvatskih intelektualaca i njihova ocjena u domaćim krugovima.« A u drugoj prilici Grgurev piše: »Korčulanska ljetna škola i časopis *Praxis* su u desetak godina paralelnoga življenja odredili središnju liniju onakvoga marksističkoga filozofiranja koje je nasuprot etatizmu i nacionalnom fundamentalizmu istaknulo subjektivnost čovjekove individualnosti i kreativnosti. Praksisovska filozofija se profilirala u višeljetojnom publicističkom i nastavničkom radu njezinih aktera.« Vidi: Vinko Grgurev, »Ideje i ideologije«, *Hrvatska ljevica*, br. 12/1997., str. 38.

28

Mislav Ježić, »Da, okrutno smo napali Šešelja«, intervju za *Vjesnik*, 19. lipnja 1993., str. 19. Ni novinarka koja je intervjuirala Ježića nije zaostajala prenoseći Posavčevu tvrdnju da »niti jedan od 'moćnih uglednika *Praxisa* nije se angažirao, kao što se uopće za Zbornik nije angažirao nitko čija je riječ mogla biti moćan zagovor«.

29

Milan Kangrga, »S HDZ-om na ispašu«, intervju za *Feral Tribune*, 21. listopada 1996., str. 4-6. »Današnju Hrvatsku vidim kao poludiktaturu. Ali reći ću otvoreno: ako ova ha-dezeovska vlast dobije sljedeće izbore, onda sam posve siguran da ćemo se naći u apsolutnoj diktaturi najgorega tipa. Nemojmo se

Na zgražanje nacionalista nailazi Kangrgin glas protiv vlastodržaca koji su Hrvatsku ponizili i opljačkali,³⁰ tako da je jedan od ključnih saradnika predsjednika Tuđmana, Vladimir Šeks, potpredsjednik Državnog sabora, našao za shodno da u više članaka, objavljenih također u *Novom listu*, pozove Kangrgu na red i da ga u javnosti prikaže kao jednog filozofa »zlovolje na djelu«. Šeks nastoji da u javnosti Kangrgu prikaže kao boljševika koji negira građansko društvo i nova zbivanja u Hrvatskoj promatra »iz špekulativne zabiti«, distancirajući se od Ustava Hrvatske iz 1990. i »hrvatskog domoljublja«. ³¹ Kangrga je odgovorio Šeksu da ovaj ne poznaje pravo raspoloženje naroda – što se priča u tramvaju – da je »povijesno razočarenje na djelu svakodnevno« i da je zlovolja »preblaga riječ«. Pokušao je objasniti mu da su *Praxis* i Korčulanska škola bili istinski kritičari staljinizma i da je Europa u to vrijeme »'dolazila k nama' kao ravnopravnim partnerima u dijalogu o bitnim pitanjima suvremenosti«. ³² Šeks se ponovno oglasio tekstom pod naslovom »Moguća je samo Kangrgina tramvajska demokracija«, prigovarajući mu bahatost njegova stanovišta (»moralno-misaoni skorbut«) koje bi trebao osvježiti pomičući ga od Aristotela i Kanta k Marku Maruliću, Anti Starčeviću i Stjepanu Radiću, hrvatskoj domoljubnoj i hrvatskoj kršćanskoj etici. ³³ Naravno, Kangrga je u novom odgovoru bio neposredan i težio je izraziti samu bit problema:

»Povijesna mogućnost hrvatskog naroda nazire se danas prvenstveno protiv i s onu stranu cjelokupne prakse hadezevske viasti i njezine profašističko-ustaške ideologije, kojom trujete hrvatski narod, a naročito omladinu (posebice u školama)! Ta se – u ovom slučaju doista povijesna i dalekosežna – mogućnost za hrvatski narod može realizirati prije svega uspostavljanjem institucija građanskog društva i istinske parlamentarne demokracije. To će biti – a ja u to iskreno vjerujem – prvi korak u onakvu budućnost hrvatskog naroda i svih građana Hrvatske, kakvu su ti ljudi zaslužili u svojoj mukotrpoj historiji. I – da navedem naslov jednog mogej napisa iz 1990. – Hrvatskoj nije potreban vođa, nego parlament! Jer, vođa je potreban plemenu, a ne narodu i građanima demokratske države.«³⁴

Svoj intelektualni prkos, moralnu indignaciju i kritičke osvrte na izazove povijesno tragičnog vremena u zemljama bivše Jugoslavije u posljednjem desetljeću dvadesetog vijeka, kada je sve ljudsko nemilosrdno uništavano, a mladi građani pretvarani u topovsko meso, sabrao je Milan Kangrga u svojevrsnoj antiratnoj trilogiji, koju čine knjige: *Izvan povijesnog događanja* (Feral Tribune, Split 1997.), *Šverceri vlastitog života* (Republika, Beograd 2001.; Feral Tribune & Kultura i rasvjeta, Split 2002³⁵), te *Nacionalizam ili demokracija* (Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci–Novi Sad 2002.).³⁶ U tim svojim djelima, sastavljenim od članaka, eseja i intervjua – *Šverceri...* su donekle izuzetak – Kangrga podvrgava razornoj kritici sustav političke vlasti i moći u Hrvatskoj, posebno sam vrh vlasti, njegovu ustašoidnost, retrogradnu ideologiju i ogromne pljačkaške apetite. Svoju poziciju Kangrga formulira kao »kritiku, i to radikalnu kritiku povijesne tragedije koja je zadesila Hrvatsku«. U svom djelu *Šverceri vlastitog života*, Kangrga pokazuje i svu bijedu »čuvene hrvatske šutnje«, sluganski odnos ljudi koji se predstavljaju kao intelektualci. Pred ustaško-fašističkim duhom, za Kangrgu je najporaznija šutnja takozvane hrvatske inteligencije.

»Ta je šutnja sada upravo prerasla u najordinarniju sramotu.« (Str. 133.)

Sjajna metafora o septičkoj jami kao da sažima autorov stav o političkim, duhovnim, te posebno moralnim i kulturnim prilikama u Hrvatskoj. Za izdavača prvog izdanja Nebojšu Popova i beogradsku *Republiku* zapisao sam kolovoza 2001. godine:

»Knjiga Milana Kangrga, na prvi pogled neobičnog ali veoma preciznog naslova, *Šverceri vlastitog života. Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti*, veoma je uspješna kombinacija autobiografskog kazivanja, promišljenih filozofskih iskaza i analiza, delomične rekonstrukcije sudbine *Praxisa* i *Korčulanske ljetne škole* i snažne kritike hrvatskog etnonacionalizma i na ustaškoj ideologiji i šovinizmu zasnovanog političkog ponašanja. Kangrga otvoreno i bespoštedno iznosi ne samo činjenice nego i svoje stavove 'koji se možda nekome neće svidjeti'... Njegova knjiga je *ispovest*, iskrena i istinita, pisana s ciljem da otrgne od zaborava i, kao iskaz autentičnog svedoka, onemogućiti postojeće i naknadne falsifikate najznačajnijeg i najdragocejnijeg ploda hrvatske kulture u drugoj polovini dvadesetog veka – filozofskog časopisa *Praxis* i *Korčulanske ljetne škole*.«

Kangrgina razmišljanja o hrvatskoj političkoj kulturi pisana s namjerom da budu prilog boljem snalaženju u neposrednoj budućnosti, »bez ponavljanja onog najgoreg iz naše prošlosti«, snažan su pledoaje za slobodu i autonomiju autentičnog kulturnog stvaralaštva. Njegova obrana kulture od

zavaravati i uljuljkivati u neke nebulozne samoobmane. Tada ćemo zbilja jesti travu! Jer takve beskrupulozne otimačine tuđega ova zemlja ne pamti!«, izjavio je Kangrga.

30

Tako je u prilogu »Božanstvena država« Kangrga napisao: »Ako se prati 'historijat' Hrvatske od 1990. naovamo do 1997., parola iz 1990. 'Imamo Hrvatsku' danas ima ironičan prizvuk, često s primjesom nelagode, a katkad svojevrsnoga gađenja... Nacionalnost podignuta na nivo vrhunskog moralnog principa, te time pretvorena u nacionalizam i rasizam najgore provinijencije u suvremenom svijetu, postaje pokriće za sve, pa čak i za najočitiije javne zločine i nekažnjena ubojstva.« Vidi: *Novi list*, 19. rujna 1997., str. 18–19. U članku »Hrvatska domoljubna etika nije dostojna čovjeka« (*Novi list*, 22. listopada 1997., str. 18–19), Kangrga piše: »S gledišta 'hrvatske domoljubne etike' – i u tome leži srž same stvari – postoji samo 'dobar Hrvat', ili zaoštrano formulirano: samim tim što je netko Hrvat, on je – dobar Hrvat. Nema zlih Hrvata, o tome je riječ! Dovoljno je da je Hrvat (dakako samo na riječima, onaj koji se javno busa u prsa i stavlja ruku na srce) domoljub, pa da samim tim postane 'dobar Hrvat'. Zato Hrvati samim tim što su Hrvati ne mogu činiti zlo: oni ne mogu biti lopovi, kradljivci, pljačkaši narodne imovine, oni ne mogu biti ni ratni zločinci, nego samo heroji i vitezovi, jer se bore za Hrvatsku tako da u jeku najžešćeg Domovinskog rata za obranu Hrvatske od agresora opljačkaju tu svoju domovinu i obogate se, postavši u samo nekoliko godina pravi kapitalistički milijuneri.«

31

Vladimir Šeks, »Filozof Kangrga ili zlovolja na djelu«, *Novi list*, 13. studenoga 1997., str. 18–19. Šeks prigovara Kangrgi da širi »svoju zlovolju na postojeće hrvatske političke i druge ustanove i vrijednosti u ime kojih je vođen Domovinski rat«.

32

Milan Kangrga, »Zlovolja je preblaga riječ, gospodine Šeks!«, *Novi list*, 29. studenoga 1997., str. 18–19. »Poželio bih Hrvatskoj da-

nas da se tako nešto ponovi, kad se već toliko deklariramo o Europi i 'potrebi za njom' ovdje. To je veliki posao na europeiziranju ove sredine i morao bi biti prekinut od vlasti, kao što bi i danas vjerojatno bio prekinut, jer bismo 'ugrožavali Hrvatsku' i njezinu demokratski izabranu vlast.«

33

Vladimir Šeks, »Moguća je samo Kangrgina tramvajska demokracija«, *Novi list*, 15. prosinca 1997., str. 16–17. Vidi također: Vladimir Šeks, »Tko će koga čekati u građanskom društvu«, *Novi list*, 28. siječnja 1998., str. 20–21; »Gospodine Kangrga, koja je vaša istinska razina«, *Novi list*, 19. veljače 1998., str. 21.

34

Milan Kangrga, »Šeksova demokracija«, *Novi list*, 4. siječnja 1998., str. 32.

35

Splitsko izdanje *Švercera vlastitog života* tiskano je na kvalitetnijem papiru, a sadrži i fotografije koje imaju nesumnjivu dokumentacijsku vrijednost. Kao dodatak izdanju objavljen je »Stenografski zapisnik razgovora s članovima redakcije *Praxisa* i predstavnicima Korčulanske ljetne škole, koji je održan 3. srpnja 1969. u prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu« (str. 387–463), a kojeg je vodio tadašnji partijski funkcioner Jure Bilić. To su na prvi pogled uočljive razlike. Splitsko je izdanje, također, bogatije i za poglavlja koja ne ulaze u *meritum*: »Ivan Supek i filozofija« (str. 102–106), »Što je 'građanin'« (str. 217–227), »Hercegovci i rasizam«, »Hadezeovci, pomozite Budiši do vlasti« (str. 310–328) i »Primjer teme jednog zasjedanja« (378–383).

36

Mada je prvo, neznatno skraćeno izdanje *Švercera vlastitog života* izašlo 2001. godine u Beogradu, i splitski je izdavač je svoje izdanje označio kao »prvo« i tako stvorio stanovitu konfuziju kod čitatelja, jer se autor, Milan Kangrga, u splitskom izdanju svog djela korektno poziva na prvo izdanje izašlo u Beogradu (vidi, na primjer, str. 132 splitskog izdanja).

utjecaja raznih ideologija i dnevno-političkih interesa centara političke moći kontinuirana je beskompromisna borba za autentičnost i autonomiju kulture od njegova prvog članka, objavljenog prije više od pola vijeka, do rukopisa ove knjige.

Svoje stanovište o neovisnosti kulture o praktičnoj politici i ideologiji, Kangrga gradi u protustavu *švercerima vlastitog života*, koji glume svoje, a švercaju i svoje i tuđe živote, švercaju svim i svačim – od ljudi i ideja, do nacije i države. Za razliku od svojih prethodnika – *ketmana* – kojima se bavio Czesław Miłosz, Kangrgini *šverceri vlastitog života* životniji su i prepoznatljiviji; imaju imena i prezimena, točno se zna na koje su sve gadosti spremni, koliko su prevrtljivi i koliko zla mogu nanijeti slobodi kulturnog stvaranja. Kangrgina ideja o *švercerima vlastitog života* pomak je k boljem razumijevanju funkcioniranja sustava »realnog socijalizma« u odnosu na *ketmana*. Dok *ketman* svoj najsigurniji zaklon vidi u bezličnom služenju partijskom aparatu, *šverceri vlastitog života* svoje najsigurnije pribježište vide u etnonacionalizmu.

»Švercer vlastitog života« tip je rasprostanjen u politici i kulturi, koji službouljudno služi šefa, provjereni je partijac bilo koje partije na vlasti, ali je beznačajan intelektualac. Služnik je svake postojeće vlasti, dobro snalažljivi partijac i nacionalist, neprekidni predsjednik svega što postoji, a ustvari ordinarni lažac, falsifikator, doušnik i šovinist. To je tip koji glumi svoj život, šverca svoj i tuđe živote. To je moderni Čičikov koji ne trguje mrtvim dušama jer je njegova duša već mrtva. Tim tipovima ne treba vjerovati. Mogu biti sve i sva! U biti su samo šverceri – idejama, ljudima, nacijom, državom. Kangrgina galerija takvih likova u hrvatskoj kulturi i politici impresivna je: od akademika, profesora na sveučilištima, književnika, »kolega« filozofa i sociologa, do gomile kameleonske služinčadi u politici, bez obzira jesu li na hijerarhijskim ljestvicama moći postali »poglavnici«, »doglavnici« ili »savjetnici«.

Najsigurniji zaklon »švercera vlastitog života« jest etnonacionalizam. Od bacujući optužbe za »nacionalni nihilizam« izrečene na račun *Praxisa* kao tendenciozne i lažne, Kangrga upozorava da se pod firmom nacionalnog želi prošvercati nacionalizam i šovinizam. Otuda za njega nema »dobrog nacionalizma«. On precizno uočava i registrira »zvjerinjak u nama i oko nas«, koji identificira kao desničarsko-konzervativni nacionalizam tzv. »hrvatskog proljeća« ranih sedamdesetih, kao i zločinački šovinizam devedesetih godina u hrvatskoj političkoj kulturi. Tim retrogradnim, ali dominantnim strujama duboko usidrenima i sa svih strana u Hrvatskoj podržavanima, *Praxis* i *Korčulanska ljetnja škola* bili su i ostali, po Kangrginu mišljenju, »najveći i najopasniji neprijatelj«. Tu je svoju tezu Kangrga uvjerljivo obrazložio i dokazao bespoštednom, razornom kritikom hrvatskog nacionalizma.

Pisana perom strasnog polemičara, Kangrgina knjiga obiluje jakim, ponekad prejakim izrazima. U žaru polemike, ponekad mu promiču neke činjenice, koje nisu samo detalji. Neka naknadna razočarenja u ljude čine njegova sjećanja selektivnim na jedan način koji nije uvijek u suglasju s realnim tijekom zbivanja. Neka ovdje budu spomenuta samo dva primera. Prvo, činjenica je da je suradnja beogradskih kolega u *Praxisu* bila intenzivnija negoli kolega iz inozemstva. Kangrga je s dobrim razlozima razočaran ponašanjem i stavovima nekih beogradskih suradnika *Praxisa* tijekom tragičnog posljednjeg desetljeća dvadesetog vijeka, ali to ne bi trebalo biti razlogom da se njihova suradnja krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina

minorizira, da se previdi da je suradnja beogradskih kolega u tom periodu bila redakcijski organizirana.

Napokon, Kangrgini *Šverceri vlastitog života* jesu *hommage* preminulim prijateljima iz *Praxisa* – tim velikim tvorcima europskog duha u hrvatskoj i jugoslavenskoj kulturi. To je dirljiv ljudski dokument. Jednako se to odnosi na beskrajno poštovanje i ljubav iskazanu prema Gaji Petroviću, koji je za Kangrgu neupitni autoritet; na opise duha i duhovitosti Danka Grlića; gospodstvenu uzdržanost Branka Bošnjaka; te prijateljsko gundanje povodom beskrajne ljudske širine Rudiija Supeka. Te stranice posvećene prijateljima služe na čast Milanu Kangrgi.

Posebno su zanimljive izmjene što ih je autor izvršio u splitskom izdanju *Švercera vlastitog života*. Pritom treba imati u vidu da su urednik *Republike* Nebojša Popov, kao i pisac ovih redova kao recenzent, tretirali Kangrgin rukopis kao dragocjeno svjedočanstvo, kao osobnu ispovijest i dokument, pa namjerno nisu intervenirali, iako su u rukopisu uočavali očigledne greške i naknadne pristranosti. Najuočljivija je korekcija stava prema beogradskim kolegama, koji su nesumnjivo bili praksisovci. Prije svega, autor je skinuo znake navoda iz naslova odjeljka »Beogradski praxisovci« i izbacio neka ogrješenja o činjenice i najoštrije osude, zadržavši opravdano kritički stav prema promjeni pozicije nekih od beogradskih kolega k nacional-socijalizmu ili nepatvorenom nacionalizmu. Ta korekcija stava izvršena je na krajnje korektan način i znak je intelektualnog poštenja i moralnog digniteta autora. Time je autor, kako sam kaže, »otupio sve one oštrice tzv. 'kritičara' *Praxisa* koji difimiraju časopis i Korčulansku školu sa stanovišta klerikalno-ustaške 'duhovne pustoši i intelektualne mucavosti'«. Do koje mjere sâm autor ovu korekciju smatra značajnom, potvrđuje njegov uzvik na kraju: *Dixi et salvavi animam meam!* Druga je bitna korekcija osobna, ali ne manje značajna. Autorovo odbijanje da prihvati beskrajnu ljudsku širinu svog prijatelja i kolege Rudiija Supeka, ja sam u recenziji nazvao »prijateljskim gundanjem«. Kangrga je časno postupio kada je iz splitskog izdanja izbacio jednu invektivu o tobožnjoj ambiciji Rudi Supeka da bude jedan od glavnih urednika časopisa *Praxis International*, a posebno kada je u splitskom izdanju naglasio da je Rudi Supek bio za nas »u mnogom pogledu pravi uzor« i zapisao:

»Zato moram ovdje *post mortem* našem najstarijem drugu i suradniku, jednom od glavnih urednika redakcije *Praxisa*, kao i osnivaču (zajedno sa mnom) Korčulanske ljetne škole, odati puno priznanje za sve ono što je radio i učinio sve do svoje smrti 1993. Bio je hrabar, kritičan i pošten čovjek i intelektualac, kakvih je bilo i jest malo u našoj sredini!« (Str. 68–69.)³⁷

Nisu sve autorove korekcije kazivanja izvršene u splitskom izdanju jednako značajne i uspješne. Tako, na primjer, Kangrga u splitskom izdanju odaje priznanje Stipi Šuvaru »zbog njegove idejne dosljednosti«, naglašujući da

37

Čudno je jedino zašto se među fotografijama urednika *Praxisa* u splitskom izdanju nije našla i fotografija jednog od glavnih urednika redakcije *Praxisa* i osnivača Korčulanske ljetne škole – Rudiija Supeka. Također je zanimljivo da ni u beogradskom niti u splitskom izdanju svog djela u odjeljku »*Praxis* br. 3–4/1971. godine« nije našao za potrebno spomenuti činjenicu da je pisac ovih redova bio jedini suradnik *Praxisa* koji je zbog članka

u tom broju časopisa, bio uhićen i suden. Činjenica da je suradnik *Praxisa* zbog članka u časopisu uhićen i suden nije bila beznačajna i za redakciju. O tome svjedoči podatak da je *Praxis* u broju 1–2/1973. objavio prilog »Dokumenti o istrazi i sudenju protiv Božidara Jakšića« (str. 255–272), kao i činjenica da su urednici *Praxisa* Gajo Petrović i Rudi Supek bili prisutni na sudenju u Sarajevu.

je Šušvar »jedini političar koji je nakon preuzimanja vlasti od strane Tuđmana i njegovih 'domo-keso-ljubaca' ostao na *socijalističkim* pozicijama, te osnovao po ideji jedinu progresivnu stranku u današnjoj Hrvatskoj« (str. 22). Kao da je Kangrga zaboravio svoje primjedbe povodom Šušareva izbora za redovnog profesora, *Bijelu knjigu* s listom »anarholiberalnih intelektualaca«, na kojoj je Kangrgino ime obilato prezentirano, na Šušarevo posprдно političko obilježavanje kolega koji su argumentirano ukazivali na krizu jugoslavenskog društva sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka kao »krizologa«, itd. Moguće je (i vjerovatno je tako) da je Šušvar promijenio svoje osnovno stanovište, ali ako je *ostao*, kao što piše Kangrga, na svojim »socijalističkim pozicijama«, onda je to katastrofalno za »jedinu progresivnu stranku u današnjoj Hrvatskoj«. Pa, Kangrga je i u ovoj knjizi i u svojim drugim djelima veoma uvjerljivo pisao o tome da socijalizma na temeljima visokorazvijene građanske demokracije i ljudskih vrijednosti građanskog društva nije niti bilo!³⁸

Za razliku od prethodne dvije knjige, u knjizi *Nacionalizam ili demokracija* Kangrga svoje osnovno stanovište široko elaborira na zasadama filozofskih ideja njemačke klasične filozofije, prije svih Hegela i Kanta, da bi – vjerovatno na užas i zgražanje hrvatskih nacionalista – u tri posebna poglavlja izložio neke ključne Marxove filozofske stavove. Nekome se ovo utemeljenje Kangrgine kritike može učiniti doktrinarnim, ali bih volio da u Srbiji vidim danas nekoga tko tako otvoreno, sigurno i bez imalo zazora, izlaže i brani Marxov humanistički opus.

Drugo, također teorijsko polazište Kangrgine kritičke pozicije jest njegova afirmacija ideje o vladavini prava, visokom stupnju građanske demokracije, kao osnove bilo kojeg socijalističkog pothvata. Kao kritičar staljinizma kao sustava, Kangrga sociološki jasno i precizno uočava da je jedan, staljinistički autoritarni i u mnogim aspektima zločinački sustav u svjetskim razmjerima zamijenjen drugim, također autoritarnim i zločinačkim sustavom zasnovanom na nacionalističkim pretpostavkama.

Osnovna Kangrgina misao sadržana je već u naslovu knjige, *Nacionalizam ili demokracija*, da bi u kratkom predgovoru bila maksimalno zaoštrena – »*tertium non datur*«. Tu svoju misao dovest će do pune izvjesnosti riječima »nacionalizam nije i ne može biti ni osnova za politiku, ni politička kategorija, ni politički program!« (str. 17). Elaboriranju tih stavova posvetio je i dva posebna poglavlja »Nacionalizam ili demokracija« i »Nacionalizam nije i ne može biti politički program«. Kao Dubravka Ugrešić i Boris Buden, Kangrga ističe da je u Hrvatskoj na djelu »kultura i politika laži« kao vrhovni princip komunikacije. Oštrinu Kangrgina stava ilustrira činjenica da je kao naslov jednog svog iskaza stavio »Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek«, ili njegov komentar predizborne propagande »koja doslovno smrdi po fašizmu i ustaštvu«. Za suvremenu Hrvatsku kao »katastrofu po svim linijama života«, Kangrga optužuje hrvatske nacionaliste, ustaštvo, pljačkaške krugove moći, a posebno Hrvate-Hercegovce iz zapadne Hercegovine i Bosne. U hercegovačkim plemenskim biračima »iz druge države, koji odlučuju sudbinu Hrvatske«, Kangrga vidi pravu bazu HDZ-vlasti.

Razumljivo je Kangrgino nezadovoljstvo utjecajem i učinkom »hercegovačkog faktora«. Zagrebački malograđani optužuju »Hercegovce« za sva zla, pljačke i zločine počinjene s hrvatske strane, za pljačku Hrvatske u cjelini i na taj način dosta nevješto skrivaju vlastitu političku bijedu. Slično čine i srpski šovinisti, koji optužuju »papke s brda«, bradate primitivce koji su čak i za četnike uvreda, da su počinili sve pljačke i zločine, kao da ta poli-

tika nije pravljena u krugovima političke i kulturne elite i u Zagrebu i Beogradu, kao što su Predsjedništvo Republike, Akademija nauka itd. Kangrga je sigurno u pravu kada ukazuje na poguban utjecaj »Hercegovaca«, ali to ne smije postati isprikom za široku javnost u Hrvatskoj koja i danas strasno brani »heroje domovinskog rata«. Ubojstva nemoćnih staraca i starica širom Hrvatske, ubojstva cijelih porodica u gradovima u kojima nije bilo borbi samo zato što su srpske, svakako nisu djelo samo »Hercegovaca«, nego smišljene političke strategije političke i kulturne elite u Hrvatskoj, kao uostalom i u Srbiji i u Bosni.

Da Kangrgina kritika hrvatskih političkih i kulturnih prilika ima daleko šire značenje, pokušat ću pokazati jednim navodom iz njegove knjige:

»Zato, kad premijer (...) za sebe kaže da je on *legalist*, onda je time ostao dužan odgovora: koji, čiji i kakav *legalist*?! Ako se, naime, nije ni dirnulo u ovaj naslijeđeni tuđmanovsko-hadezeovski pljačkaški i rušilački legalitet, kojim se deset godina 'zakonski kralo i uništavalo sve oko sebe', onda je pozivanje na legalitet *in abstracto* obmana i samoobmana, jer to znači *strašan kontinuitet* toga bivšega katastrofalnoga 'legaliteta' tuđmanovske vlasti ('mi smo pljačkali po zakonu', to je taj tzv. legalitet), pa se onda ne možemo još i hvaliti poštivanjem tog legaliteta kao 'legalist'.« (Str. 104.)

U svojoj recenziji *Švercera vlastitih života* također sam zapisao:

»Danas već daleke 1925. i 1926. godine Srpska književna zadruga objavila je u Beogradu *Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj* Imbre Tkalca, koje su sadržavale snažnu kritiku političkih, posebno nacionalnih i kulturnih prilika u Hrvatskoj u 19. veku. Na žalost, ta knjiga nije ostavila veći trag ni u hrvatskoj ni u srpskoj kulturi. Danas će svakako biti čitalaca u Srbiji koji će Kangrginu kritiku hrvatskog nacionalizma oduševljeno prihvatiti. Bilo bi mudro ako bi taj deo čitateljstva imao na umu staru izreku *De te fabula narratur!* Srpski nacionalizam još uvek čeka svog autentičnog kritičara.«

Kangrgina trilogija *Nacionalizam ili demokracija, Izvan povijesnog događanja*, a naročito *Šverceri vlastitog života*, u tom će mu poslu biti izvanredan poticaj i putokaz.

Ne krijem od javnosti da prema Milanu Kangrgi ne gajim samo izuzetno kolegijalno poštovanje nego i osjećanje dubokog prijateljstva. Kako istinska prijateljstva veoma obvezuju, htio bih i javno reći nešto što mi se čini izuzetno važnim. Kangrga je na kraju svoje knjige *Nacionalizam ili demokracija* objavio i tri intervjua. U posljednjem, danom Bogdani Koljević, Kangrga veoma hvali svoje domaćine u Srbiji kada je došao na sajam knjiga 2001. Ne sumnjam da je bio veoma lijepo primljen. I sâm sam svjedokom srdačnosti kojom je bio okružen. Međutim, među onima koji su prema njemu bili veoma srdačni bilo je i srbijanskih »perača vlastitih biografija«, braće »švercera vlastitog života« u Hrvatskoj. U osnovi njihova srdačnog prijema nije stajalo (samo) poštovanje prema oštrom kritičaru hrvatskog nacionalizma i poznatom filozofu nego i namjera da se preko te bliskosti »pro-

38

Da »i veliki Homer ponekad zaspi«, govori jedna Kangrgina bilješka povodom njegova članka naručenog za *Naše teme*, a objavljenog u časopisu *Književnost* u Beogradu 1985. Tu svjedoči o tome da je članak »Stipe Šuvar sa svojim služnicima dao iščupati iz već štampana i uvezana časopisa (tako da u objavljenu broju zjapi praznina između strana 2636 i 2649, gdje se nalazio). Ako s razlogom

vehementno tvrdi »Bez građanskih sloboda ni traga od socijalizma«, onda je procjena Šuvara veoma pogrešna. Usp. Milan Kangrga, *Hegel – Marx*, Naprijed, Zagreb 1988., str. 245–246. Ne bi pritom trebalo isključiti mogućnost da se u suočavanju s »bespućima« povijesne zbilje na ex-jugoslavenskom prostoru i Šuvar nekome može učiniti dobrim rješenjem.

peru biografije«, bar onih koji su organizirali skupove ili sudjelovali na skupovima kojima su Vojislav Šešelj i Mihailo Marković bili glavni govornici.

Izražavajući nadu u mogućnosti prevladavanja nacionalizma kao političkog programa, Kangrga vjeruje da će manipulatora »nacionalnim osjećanjem biti vjerojatno sve manje« (str. 172). Bilo bi to sjajno, ali se bojim da su sve novonastale države daleko od realizacije te mogućnosti. Iskustva izbora u Bosni i predsjedničkih izbora u Srbiji, kao i bilo kojih izbora u Hrvatskoj, o tome jasno svjedoče. To dovodi u sumnju Kangrgin iskaz da »nacionalizam nije i ne može biti ni osnova za politiku, ni politička kategorija, ni politički program«. Mislim da ćemo se još dugo nalaziti pred provalijom pitanja odakle takva snaga nacionalizma i pored svih tragičnih iskustava, zločina počinjenih ne samo nad pripadnicima drugih nego i vlastitoga naroda.

Postoji nada da je pojava Kangrgine knjiga *Šverceri vlastitog života* i u Srbiji i u Hrvatskoj – kao što je to slučaj i s djelima Dubravke Ugrešić – jedan od prvih znakova da se i jedno i drugo društvo kreću u pravcu normalizacije svakodnevnog života. Hoće li Kangrgino djelo *Šverceri vlastitog života* postati vrijedan dio kulture i jednog i drugog društva, ili će *perači vlastitih biografija* – ta srpska braća hrvatskih *švercera vlastitog života!* – učiniti sve što mogu da takve knjige ostanu prešućene i bez utjecaja, tek ostaje da se vidi. Pojava njegove druge knjige, *Nacionalizam ili demokracija* naznaka je da će to biti veoma teško učiniti i da Kangrgino djelo i njegov intelektualni prkos neće biti u Srbiji prešućeni. Utjecaj takvih djela u kulturi biti će ujedno i znak koliko su i jedna i druga kultura uspjele približiti se osjećanju samopoštovanja i dostojanstva.

Tako je krug zatvoren! Od daleke 1948., preko lipnja 1968., proljeća 1971., ratnih devedesetih godina, do proljeća ove godine! I napadi i napadači su – isti! Čak su i imena ista. A djelo Milana Kangrga ne samo svojim filozofskim značenjem i vrijednostima nego i snažnim društvenim angažmanom ostat će zapamćeno kao primjer intelektualnog prkosa svemu što je negacija čovjeka kao bića slobode. *Nihil novi sub sole!*

Božidar Jakšić

Intellectual Spitefulness of Milan Kangrga

The fate of public activities of Milan Kangrga's, Department of Ethics professor at the Philosophical Faculty, University of Zagreb, the one of surviving co-editors of *Praxis* and co-founders of *Korčula Summer School*, leftist intellectual – is the topic of this work. The author strives to demonstrate that Kangrga *was* and he *still is* true to himself as a critic of every type of dogmatism, whether it be Stalinist or nationalist, as well as of all forms of human freedom and free thinking negations. From that, derives his permanent life's battle against all powerholders and ideologists, both of Stalinism and self-mangement socialism, as well as against national leaders and national ideologists. His convictions that human is a Being of Freedom, to whom freedom is not given but is a task to be achieved; that truth and freedom are inseparable; that there is no socialism without highly developed citizen society; that nationalist's phrases of violence and robbery can not be foundation for democratic state – were stubbornly defended by Kangrga on public scene of former Yugoslavia and contemporary Croatia. His philosophical, moral and intellectual consistency awaits for some better and »normal« times to be adequately valorized.